

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

І. Ільюшин (Київ)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни до сьогодні залишаються найбільшочішою проблемою сучасних відносин двох народів-сусідів. Це підтвердив перебіг дискусій довкола трагічних волинських подій влітку 2003 р., а також заходи по обидва боки українсько-польського кордону з вшанування пам'яті загиблих, зокрема, спільна заява президентів обох країн з приводу міжнаціонального кривавого конфлікту часів Другої світової війни. Ці безпрецедентно важливі для взаємного розуміння кроки не поставили крапку в дискусіях між науковцями щодо причин та наслідків цього конфлікту, але дали серйозний поштовх процесу переосмислення історичних подій.

Зауважимо, що хоча в силу низки обставин конфлікт на Волині виявився найкривавішим, а відомості про нього набули останнім часом найбільшого розголосу, протистояння двох національних визвольних рухів у 1939–1945 рр., з одного боку, ОУН і УПА, а з другого — представницьких структур польського емігрантського уряду і Армії Крайової (АК), охопило майже всі території спільного проживання українців і поляків, тобто не лише Волинь, а й Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Надсяння, Лемківщину. Тому ці події доцільно розглядати в комплексі, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

Комплексний аналіз історії цих взаємин і, зокрема, періоду Другої світової війни фактично був заініційований дослідниками обох країн після укладення в 1996 р. Угоди між Світовим Об'єднанням воїнів Армії Крайової і Об'єднанням українців у Польщі. Угода започаткувала роботу багаторічного міжнародного наукового семінару, що триває по сьогоднішній день. Одним з найважливіших його наслідків стало те, що під час регулярних зустрічей і обговорення результатів своєї дослідницької праці в ході цього семінару, науковці обох країн пройшли певну еволюцію у власних поглядах на поставлені проблеми, завдяки чому їх позиції з багатьох аспектів зблизилися.

Це, передусім, стосується оцінки УПА і АК як рівноцінних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, що в умовах іноземної окупації намагалися відтворити свою державність; ролі Берліна і Москви у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму і, що найголовніше, спостерігається прагнення обох сторін досягнути приблизно однакового розуміння причин цього антагонізму¹.

Втім, залишається низка принципових питань, в тлумаченні яких українські і польські фахівці розходяться або розставляють різні акценти. До них належать, зокрема, наступні: 1. Трагування мотивів і характеру українсько-німецького та польсько-радянського співробітництва в роки війни. 2. Трагування характеру і форм польського опору німецькій переселенській акції на теренах Люблінського дистрикту (в тому числі Холмщина і Підляшшя) в 1942–1943 рр. та бойових акцій формувань Армії Крайової і Батальйонів Хлопських (БХ) проти тих представників місцевої української інтелігенції і селянства, що були в ній задіяні. Зв'язок цих подій з масовими антипольськими виступами УПА на Волині в 1943 р. та в Східній Галичині в 1944 р. 3. Оцінка форм і методів боротьби проти поляків на території Волині і

Східної Галичини, застосованих ОУН бандерівської фракції та командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу повоєнної польської держави. Інші мотиви вжитих ОУН — Самостійників-Державників (СД) та командуванням УПА радикальних антипольських заходів. 4. Визначення головної та побіжних цілей акції «Вісла», а також ступеня відповідальності за її наслідки всіх її учасників.

Спробуємо висловити деякі власні міркування з приводу цих питань, а також історії українсько-польських взаємин часів Другої світової війни загалом. Відразу зауважимо, що через збіг багатьох історичних подій так сталося в спільному житті західних українців і поляків в ті роки, що воно просто не могло бути іншим, ніж було.

На існуючі впродовж сторіч українсько-польські суперечності, спричинені постійними зазіханнями Польщі на українські землі, в 1939 р. наклалися ще й польсько-німецькі та українсько-польсько-радянські протиріччя. Та обставина, що напад німецьких і радянських військ на Польщу українці по обидва боки річок Буг і Сян сприйняли як визволення з-під споконвічного польського панування і побачили в цьому можливість для відтворення української держави з включенням до її складу всіх українських етнічних територій, від самого початку війни розвела західних українців і поляків по протилежних воюючих коаліціях.

Зацитуємо уривок з промови генерал-губернатора Г. Франка, виголошеної ним з приводу Різдвяних свят 29 грудня 1940 р., який, на наш погляд, не потребує коментарів: «Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розплутали цю війну. Поляки занедбали цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб зникла польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерального губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави»².

Не слід дивуватися тому незаперечному факту, що в перші роки війни в лавах українських «колаборантських» військових формувань і органах місцевої влади, створених у ГГ, насправді опинився великий відсоток національно свідомих українців. Останні значною мірою йшли туди тому, що до війни поляки намагалися не допускати їх до адміністративних посад. За таких обставин основним мотивом вступу українців на службу до німців нерідко виступало прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Поза сумнівом, багато з тих осіб, які були задіяні на німецькій службі, намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки на це дозволяли обставини. Стосовно співпраці з німцями українців-галичан справа виглядала ще простіше, оскільки на багатьох з них, безперечно, мали вплив німецька мова і культура, деякі закінчили австрійські навчальні заклади і служили в австрійській армії.

Важливе значення мав також той чинник, що ОУН протягом тривалого часу свідомо йшла на співпрацю з німцями, намагаючись озброїти українську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і використати створені таким чином збройні формування в слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави — нацистська Німеччина і СРСР — вичерпають власні сили і з'явиться шанс для боротьби за Українську соборну самостійну державу (УССД).

Окремі українські діячі пізніше навіть розглядатимуть можливість того, що послаблена, а можливо і вже остаточно розбита Німеччина, увійде в союз із західними державами, щоб запобігти радянській експансії в Європу. За таких умов, розмірковуватимуть вони, і українцям добре було б мати власне військо. Цими намірами буде продиктована, або, принаймні, ними пояснюватимуть свою діяльність деякі представники Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем, що спрямовуватиметься на створення в 1943 р. дивізії СС «Галичина»³.

Не слід дивуватися також тому, що німецька влада пішла на певні поступки в ГГ саме українцям, а не полякам. Хоча окупанти намагалися використовувати однаковою мірою в своїх цілях одних і других, однак українців вони сприймали як народ, що визволили з-під чужоземного ярма (в данному випадку польського), а поляків — як народ, котрий вони завоювали.

Численні звіти до Лондону, де на той час перебував польський емігрантський уряд, командування польським військово-політичним підпіллям свідчать про те, як поляки боляче реагували на творення німцями на окупованих територіях Польщі так званої «русинської республіки», «виділення русинів і надання їм, на відміну від поляків, усіх прав громадян Рейху». Зокрема, полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залом для чекання на вокзалі, німці зобов'язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму тощо, тоді як українці мали власне казино, займали посади ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах.

З українців утворювалися озброєні загони, що були одягнені в польські мундири, а частково — із національними відзнаками. Частина загонів німці випровадили для охорони словацького і угорського кордонів, після чого подолання їх польськими військовими, що прагнули дістатися Польських збройних сил на Заході, а також кур'єрами, значно ускладнилося. На думку польських підпільників, чимало українців — членів так званих Українських допомогових комітетів (УДК), як і інших українських установ, що були створені в Генерал-губернаторстві — прислужувалися абверу, службі безпеки та гестапо⁴.

Не можна не згадати в цьому контексті про те, що самі поляки складали великий відсоток німецької агентури, яка була перекинута до СРСР і схоплена органами радянської держбезпеки. Заарештовані в Західній Україні польські підпільники передали до НКВС чимало важливої інформації про ОУН та її підготовку до збройного повстання в Східній Галичині, яке було намічено на день нападу Німеччини на СРСР. Одержана інформація дала підстави загонам НКВС для жорсткої розправи над в'язнями в тюрмах Західної України, що була вчинена в момент їхнього відступу⁵.

Вступ радянських військ у Східну Галичину і на Волинь також стався ніби під приводом визволення українського народу з-під польського ярма. На цій підставі відбулося приєднання західноукраїнських земель до СРСР, тобто їх возз'єднання з УРСР. Під час численних мітингів у 1939 р. українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків. Тому Кремль надав своїм перетворенням на цих землях проукраїнського характеру.

В перші дні і тижні після зайняття Червоною армією Східної Галичини і Волині переважна частина місцевої української громадськості співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України. Водночас у деяких районах в цей період сталися перші випадки грабунку, вбивства та спалення маєтків польських осадників. Наприклад, в колонії Якубівка на Бережанщині було спалено 53 домівки і вбито 24 особи⁶. У відповідь на скарги поляків командувач Українським фронтом генерал С. Тимошенко

видав відозву українською і польською мовами, в якій закликав «працюючих людей» до порозуміння.

Втім, чимало представників радянських органів влади, висуваючи гасла соціальної справедливості, навпаки намагалися збудити ненависть до заможніших верств населення західноукраїнського регіону. Зрозуміло, що місцеву українську людність не потрібно було зайвий раз спокушати цими гаслами. Адже різниця в життєвому рівні людей в міжвоєнній Польщі, особливо на її східних землях, дійсно була разючою, і такий стан речей не міг не обурювати бідноту.

Однак в даному випадку важливо підкреслити, що деякі з радянських пропагандистів і агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення із закликами, наприклад, «вигнати буржуїв з їхніх трьохкімнатних квартир», тим самим підштовхували селян до нападів на маєтки польських осадників, вбивств підприємців і купців тощо. Таким чином вони відображали загальну тенденцію, політику розпалювання класової ненависті, пануючу в СРСР, а саме культивування в суспільстві ворожості до всіх цих буржуїв, тобто «людей непрацюючих». Усе це не могло не вплинути на характер подальших українсько-польських взаємин в Західній Україні.

Незабаром ситуація почала поступово змінюватися. Радянські функціонери швидко зрозуміли, наскільки глибоко вкорінилося в свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почали всілякими засобами боротися з ним. Арешти, депортації, кампанія по примусовій організації колгоспів охопили все населення Західної України. Українці також почали скаржитися на політику радянської влади. Репресії з боку «рад», що їх зазнала й українська людність, вплинули на зміну її ставлення до поляків — воно стало доброзичливішим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським населенням. У всякому випадку український клір і інтелігенція визнали поляків за менше лихо порівняно з більшовиками⁷.

З початком війни з СРСР німці в Генеральній губернії змінили певним чином своє ставлення до місцевої польської людності і почали з нею заgravати, що було характерно у попередній період лише для їх стосунків з українцями. На окупованих територіях була розгорнута масована антирадянська кампанія. Під «обстріл» потрапили дії радянської влади в західних областях України щодо поляків у 1939–1941 рр. На шпальтах багатьох друкованих органів, що офіційно тут виходили, в липні 1941 р. була вміщена промова німецького міністра пропаганди Й. Геббельса з приводу «нелюдської розправи жидо-більшовицьких катів» над в'язнями західноукраїнських тюрем і відповідні фотознімки жертв⁸. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також успіхи «німецької зброї» викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед польської інтелігенції.

Втім, більш суттєвими були все-таки позитивні зміни, що сталися в радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра В. Черчилля глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня 1939 р. недійсними. Однак розв'язати проблему кордонів не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна із сторін вважала своїми й створювала там власне збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала В. Андерса⁹.

Таким чином, можна констатувати, що з цього моменту Польща і СРСР фактично стали союзниками у війні. Звертаємо особливу увагу на цей чинник, котрий більше ніж будь-який інший сприятиме розгортанню ворожнечі між

українськими та польськими національними збройними формуваннями і врешті-решт остаточно відріже їм шлях до досягнення порозуміння під час війни.

Початок війни і участь в ній ОУН фактично на боці Німеччини значно загострили українсько-польські взаємини і погіршили ставлення польського суспільства до українців. Поляки бачили, що переважна більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з ентузіазмом. Чи не в кожному селі були зроблені тріумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками. Західноукраїнське населення сподівалося на те, що нарешті Україна буде вільною¹⁰.

Проголошення ОУН(Б) «Акта відновлення Української держави» 30 червня 1941 р. у Львові і реакція на нього німецького керівництва були розцінені польськими політиками і військовими як свідчення відсутності у бандерівців відчуття реальності. Вони зазначали, що бандерівці, «дбаючи, передусім, про швидкість в реалізації своїх задумів, основне завдання вбачали в тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення акта і потім поставити німців перед доконаним фактом». На думку поляків, така позиція ОУН(Б) «привела до видання низки гротескових документів, з яких жоден не мав важливого значення. Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері»¹¹.

Інакше оцінювали представники польських організацій дії на той час ОУН(М). Вони вважали, що мельниківці правильніше оцінили ситуацію та можливості, які вона відкривала. Політичної діяльності ОУН(М) не розвинула, натомість, офіційно тримаючи в своїх руках керівництво українською громадою в ГГ, вона розбудувала там громадське, господарське та культурне життя. На Холмщині, Підляшші та Лемківщині мельниківці проводили політику «деполонізації», тобто усували польський елемент з усіх сфер суспільного життя¹².

Поза сумнівом, керівники польського підпілля в Західній Україні надто критично висловлювалися щодо проголошеного ОУН(Б) «Акта...» від 30 червня 1941 р. Напевно, не можна назвати цілком справедливою і їхню оцінку дій ОУН(М), адже не самі мельниківці, а нацисти руками мельниківців проводили цю політику «деполонізації». Втім, з приводу бандерівців як організаторів «Акта» важливо буде зауважити, що і ставлення різних українських політичних угруповань до їхніх дій виявилось діаметрально протилежним. Безперечно, мельниківці або прихильники Т. Бульби-Боровця виступили не проти створення Української держави, а проти того, у який спосіб бандерівці намагалися її проголосити¹³.

Варто наголосити на тому, що після нетривалого періоду зближення між українцями і поляками, викликаного спільним спротивом радянській Східній Галичині і Волині, з вступом на цю територію німецької армії неприязнь у відносинах між ними відновилася. Вона виплеснулася, передусім, на шпальти української преси, яка почала з'являтися відразу по захопленню німцями Львова. Вже перший український тижневик «Українські щоденні вісті» містив нападки на Польщу і поляків. На думку останніх, цей тижневик, не встигнувши ще потрапити під німецький контроль, цілком відбивав настрої української громади Львова, оскільки був органом міської управи.

У статті «Поголоски?», вміщеній у № 18 тижневика від 26 липня 1941 р., її автор зазначав, наприклад, таке: «...через море крові, яку пролляли більшовики, здавалося б, що не знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидно є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов'язала прихильність до більшовиків, а також ідея винищення українства. Немає жодної підлості, яку б не скоїли ці московські приплічники». Насамкінець в статті підкреслювалось, що українці

вірять у блискавичну перемогу Німеччини і поразку більшовицької Росії та західних плутократів¹⁴.

Слід гадати, що подібні за характером статті в українській пресі викликали численні скарги з боку поляків, з якими вони неодноразово зверталися до німецької окупаційної адміністрації. Тільки цим можна пояснити ту обставину, що наприкінці серпня німці заборонили видання «Українських щоденних вістей». Замість них почала виходити німецька газета українською мовою «Львівські вісті», яка вже не порушувала основних засад німецької пропагандистської політики.

Упродовж липня 1941 р. німці інтернували всіх членів створеного бандерівцями у Львові уряду на чолі з Я. Стецько. 1 серпня вони створили з трьох довоєнних польських східних воєводств — Львівського, Станіславівського і Тернопільського — дистрикт «Галичина», остаточно перекресливши надії ОУН на можливість відновлення на цій території Української держави. Згідно з розпорядженням губернатора Г. Франка дистрикт від листопада 1941 р. вже вважався складовою Генерального губернаторства і жодним чином не відокремлювався від решти його території.

Натомість Волинь було включено до рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Е. Кохом і відділено від ГГ кордоном, що пильно охоронявся німцями. Ці події не могли не вплинути на ставлення українських націоналістів як до німців, так і до поляків.

10 серпня 1941 р. між членом ліквідованого німцями українського уряду адвокатом В. Горбовим та одним з представників польського підпілля у Львові відбулася перша офіційна розмова щодо майбутнього українсько-польських взаємин. На запитання поляка про те, чи не збираються українці, з огляду на останні події, переглянути своє ставлення до німців В. Горбовий відповів: «Українська громадськість буде надалі послідовно підтримувати німців». Далі В. Горбовий підкреслив: «Навіть якщо за місяць або два він опиниться в Дахау, то й там виступатиме за союз українців з німцями». На його думку, випадки неприязні до німців і розчарування ними траплятимуться, проте обов'язок провідників ОУН полягає в тому, щоб впливати на суспільство аби уникнути ворожих щодо німців виступів. З перемогою Німеччини В. Горбовий пов'язував позитивні зміни у вирішенні українського питання, оскільки ця перемога мала спричинити послаблення двох ворогів України — Польщі і Росії. Адвокат був переконаний у тому, що майбутнє обов'язково принесе українцям незалежну і об'єднану Українську державу.

На чергове запитання польського діяча про те, чи не спровокують дії українців по об'єднанню різних територій в одну державу конфлікт не лише з Польщею і Росією, а й з Румунією та Угорщиною, В. Горбовий відповів так: «Ужгород і Чернівці мають для українців другорядне значення, натомість Львів і Галичина — це символи відродження українства». Тому, як вважав український представник, якщо у майбутньому доведеться вирішувати питання про входження цих земель до складу України з поляками, то останні психологічно цілком не готові до того, щоб урегулювати його мирним шляхом. Отже, на думку В. Горбового, на українців і поляків чекало повторення подій 1918–1919 рр. З приводу останнього запитання про те, якими будуть дії українців, якщо Німеччина програє війну, член українського уряду зазначив, що українська громада в Сполучених Штатах докладає певних зусиль для налагодження стосунків з «альянтами»¹⁵.

Друга офіційна розмова між членом ОУН Б), цього разу українським політичним письменником і експертом в радянських справах Б. Левицьким, і представниками польського підпілля відбулася в жовтні 1941 р. у Варшаві. Український діяч охоче погодився на переговори щодо опрацювання спільних

засад у проведенні антинімецької політики. Він визнав, що бандерівці боляче сприймають факт «стовідсоткової співпраці з німцями українських офіційних осіб, оскільки розуміють, що нова Європа будуватиметься за англо-американськими, а не за німецькими рецептами». Левицький не схвалював ворожої налаштованості переважної більшості української людності щодо поляків. Однак і від останніх він вимагав, аби вони припинили антиукраїнські випадки. Крім того, представник ОУН(Б) наполягав на тому, щоб під час всіх наступних українсько-польських переговорів обидві сторони виходили з положення, що обов'язково має постати незалежна Україна. При цьому територіальні суперечки, на його думку, могли бути врегульовані по закінченню війни¹⁶. У грудні 1941 р. з польськими організаціями зав'язали контакт й мельниківці¹⁷.

Прагнення обох сторін виробити платформу для спільних дій і тим запобігти розгортанню українсько-польської ворожнечі виявилось нездійсненим. Погіршення становища вермахту на Сході перекреслило будь-які можливості для досягнення порозуміння між представниками українського і польського незалежницьких рухів¹⁸. Зазнавши великих людських і матеріальних втрат на фронті та опинившись перед неминучістю затяжної війни, німецькі окупанти вдалися до грабіжницьких заходів щодо підкорених народів.

Документація українських і польських підпільних організацій з окупованих різних теренів з національно мішаним населенням свідчить про те, якою напруженою стала моральна атмосфера в тилу гітлерівської армії. Як українська, так і польська людність відчули на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званий «контингент») і каральні експедиції по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, різного характеру примусові роботи на користь окупаційних властей, вуличні облави на людей з подальшим їх вивезенням на роботу до Рейху, важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод, у зв'язку з відсутністю роботи або мізерністю заробітної платні. Не повинно дивувати те, що кожен в такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри та національності.

Український і польський сільський люд ставився до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція, становище якої було особливо важким. Частина її працювала на пошті, в судових та фінансових закладах, в шкільництві, на фабриках. Наприклад, в ГГ протягом 1939–1941 рр. постало майже тисячу нових українських шкіл і така ж кількість кооперативів. Решта інтелігенції намагалася працевлаштуватися в окупаційних установах.

Переважна її більшість як українського, так і польського походження співпрацювала з німцями. Серед солтисів, в'їтів та бургомістрів знов ж таки як з українського, так і з польського боків нерідко траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запроданцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко й своїх «краян»¹⁹.

Втім, навіть ті українці і поляки, що працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати діяльність німецьких властей на користь своїх «співвітчизників» і навпаки сіяти недовіру до «чужинців». Так, наприклад, великою довірою в окупантів користувалися польські перекладачі (та й не лише вони), які своїми діями неодноразово намагалися підштовхнути німців до антиукраїнських заходів²⁰. А, скажімо, там, де в поліції переважали українці, як, наприклад, у 1941–1942 рр. на Волині, на польські колонії та села, як правило, «контингент» накладався втричі більший, ніж на українську людність²¹.

Все це сприяло тому, що загальною характерною рисою в українсько-польських взаєминах на всіх територіях спільного проживання двох народів на межі 1941–1942 рр. стала взаємна ненависть. Мусимо це констатувати, щоб зрозуміти причини кривавого українсько-польського конфлікту, що вибухнув у 1943 р. і тривав вже до кінця війни.

Говорячи про цей конфлікт на Волині та в Східній Галичині наголосимо на головному. Надзвичайна його жорстокість була обумовлена як взаємною національною ненавистю, що накопичувалася у свідомості українців і поляків упродовж століть, так і радикальністю заходів, вжитих ОУН(СД) і УПА, у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях.

Мотиви дій українських повстанців слід пояснити тим, що ці дії були помстою полякам за їхню історичну зневагу до українського народу, і за програну українсько-польську війну 1918–1919 рр., і за політику урядів II Речі-посполитої щодо української меншини у міжвоєнний період, і за співпрацю польського населення Волині і Східної Галичини вже під час війни з радянськими партизанами та підрозділами Червоної армії, в яких ОУН і УПА вбачали свого ворога № 1, і за участь поляків в складі німецьких поліційних допоміжних формувань, а також в адміністративних органах в антиукраїнських акціях (хоча варто відзначити, що «співпрацю» поляків з радянськими партизанами і німцями на Волині ОУН(Б) і командування місцевих загонів УПА трактували дуже широко, застосовувавши проти місцевої польської цивільної людності принцип колективної відповідальності), і за вбивства польськими партизанами (АК, БХ) українців на Холмщині і Підляшші, і, зрештою, за всю ту діяльність польського емігрантського уряду, аківського підпілля і волинсько-галицьких поляків, яка об'єктивно гальмувала розвиток українського національного самостійницького руху в Західній Україні²².

Українсько-польський конфлікт за західноукраїнські території не міг не мати трагічних наслідків для місцевого цивільного населення. Переважна його більшість, як українці, так і поляки, вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину та Надсяння своїми родинними землями, придбаними завдяки важкій праці багатьох поколінь. З цієї причини вони були безпосередньо зацікавлені у перемозі однієї із ворогуючих сторін — УПА чи АК, а тому зрештою дали себе втягнути в конфлікт. Утім, рацію мали ті, хто вважав боротьбу між сусідами безперспективною і намагався її припинити. Хоча були й такі, які залишали території, охоплені конфліктом, втрачаючи дім і усе майно, але рятуючи життя.

Як для українців, так і для поляків зіткнення за західноукраїнські землі виявилось непотрібним. Користь від цього мала лише третя сторона — нацистська Німеччина та СРСР. Берлін і Москва прагнули до забезпечення власного панування на окупованих територіях Західної України, а тому були зацікавлені у роздмухуванні ворожнечі між тими українськими і польськими незалежницькими організаціями, які цьому протидіяли.

Висновки, які варто зробити, дослідивши винесене у назву статті питання, полягають у наступному. Однією з головних причин міжнаціонального конфлікту, який в принципі й визначив зміст українсько-польських взаємин на територіях спільного проживання обох народів за часів Другої світової війни, стала та обставина, що поляки, високо цінуючи їх власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і помилково вважаючи, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн, від моменту їх втрати у вересні 1939 р., ні на мить не хотіли сумніватися в тому, що після переможної війни «західних альянтів» ця територія може бути не повернута Польщі.

На думку поляків, єдиним народом, з яким варто було рахуватися при визначенні повоєнного статусу спірних західноукраїнських теренів, були місцеві українці. Втім, провідні польські військово-політичні кола розглядали цю проблему, по-перше, як свою внутрішню, ігноруючи існування «Великої України», а по-друге, вони ставилися до місцевих українців при врегулюванні територіальної суперечки не як до рівноправних партнерів. Від останніх тільки вимагалось, аби вони в умовах поразки і окупації Польщі залишалися лояльними щодо неї.

Подібна позиція, що знайшла відображення в діяльності польського емігрантського уряду і керівництва підпілля АК в Західній Україні, підтримуваного місцевою польською людністю, цілком суперечила планам найвпливовішої на той час в західноукраїнському суспільстві політичної сили — ОУН бандерівської фракції чи ОУН(СД). Це і стало основою для зростання напруження в українсько-польських взаєминах, яке в 1943 р. переросло в кривавий конфлікт.

На якийсь час епіцентром цього конфлікту стали Холмщина і Волинь, де з другого кварталу 1943 р. обопільні українсько-польські вбивства набули масового характеру. Поза сумнівом, це було пов'язано зі створенням перших значних як польських (Холмщина), так і українських (Волинь) партизанських загонів. Важливою причиною, що поклала початок цим вбивствам, стало також розуміння того, що війна наближається до завершення, а отже, слід нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій.

Враховуючи безкомпромісність позицій польського емігрантського уряду і керівництва ОУН-СД у роки війни щодо поступок на користь один одному в територіальному питанні, навряд чи можна вважати, що в них був реальний шанс дійти згоди, налагодити співпрацю та уникнути або принаймні припинити кровопролиття. Та й історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися земель, які вони з тієї чи іншої підстави вважали своїми.

Можливо, тільки на завершальному етапі війни, коли для українського і польського незалежницьких рухів стало цілком очевидним, що їхні зусилля в кінцевому підсумку не вплинуть на вирішення питання про майбутню державну приналежність спірних теренів, постали певні можливості для створення спільного фронту боротьби. Проте, було вже пізно. До того ж, над українцями і поляками тяжіли минулі кривди і образи, що накопичувалися впродовж декількох століть. На превеликий жаль, провідні польські політичні сили так і не відмовилися від претензій на західноукраїнські землі та не змогли побачити в західних українцях рівноправного партнера. Зміни настали значно пізніше.

На нашу думку, обговорення науковцями цих всіх питань має бути продовжено. Слід також познайомити з результатами цієї роботи якнайширші кола української та польської громадськості з тим, щоб сприяти подоланню міфів і стереотипів, котрі ще й досі існують в ментальності наших народів.

¹ Див.: Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach drugiej wojny światowej». Т. 1–10. – Warszawa, 1998–2005.

² Краківські вісті. Тиждень. – 29 грудня 1940. – Ч. 8. – С. 1.

³ Українська дивізія Галичина. Матеріали до історії. – Торонто-Нью-Йорк, 1990. – 124 с.

⁴ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Т. 2. – Londyn, 1973. – S. 138–139.

⁵ Докладніше про це див.: Льюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ, 2000. – С. 40–43.

- ⁶ *Archiwum Zakładu*. Historii Ruchu Ludowego (ZHRL) w Warszawie. Archiwum prof. St. Kota. Zespól akt «Ukraina w czasie drugiej wojny światowej». – Sygn. 394. – K. 70–73.
- ⁷ *Ibidem*. – K. 111.
- ⁸ Краківські вісті. Тиждень – 13 липня 1941. – Ч. 28. – С. 3–5.
- ⁹ *Kwiatkowski M.* Rząd i Rada Narodowa R. P. w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942. – Londyn, 1942. – S. 34.
- ¹⁰ Archiwum Akt Nowych (*дали* – AAN). Oddział VI w Warszawie. Zespól akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. – Sygn. 203/XV/ 42. – K. 7.
- ¹¹ AAN. Zespól akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. – Sygn. 202/III/134. – K. 310.
- ¹² *Ibidem*. – K. 311.
- ¹³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. 36. док. і матер. – Львів-Київ, 2001. – С. 170.
- ¹⁴ Українські щоденні вісті. – 26 липня 1941. – Ч. 18. – С. 1.
- ¹⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 2. Op. cit. – S. 143, 144.
- ¹⁶ AAN. – Sygn. 202/III/134. – K. 273.
- ¹⁷ AAN. – Sygn. 203/ XV/ 3. – K. 31. Більше на цю тему див.: Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – Київ, 2001. – С. 5-46.
- ¹⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 2. Op. cit. – S. 142.
- ¹⁹ Materiały i Dokumenty Archiwumu Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIH) w Rembertowie. Zespól akt Armii Krajowej. – Sygn. III/33/ 81. – K. 5, 6.
- ²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 51–52.
- ²¹ AAN. – Sygn. 203/XV/ 42. – K. 7.
- ²² Див. більше про це: *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. – Київ, 2003. – 315 с.; *Його ж.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – Київ, 2005. – С. 222–302.